

Драмаренко К. Б.,
здобувач Науково-дослідного інституту публічного права

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

FOREIGN EXPERIENCE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF POLITICAL PARTIES

У статті проаналізовано зарубіжний досвід адміністративно-правового регулювання діяльності політичних партій. Встановлено, що кожна з країн Євросоюзу є унікальною за своєю природою; партійна система, яка застосовується в розвинених країнах, максимально ефективно відіграє свою роль у прийнятті справді демократичних рішень і допомагає ці рішення реалізувати. На відміну від України, у країнах Євросоюзу будь-які рішення мають реалізуватися в суспільстві та нести суспільно корисну дію, відіграючи роль у будуванні демократичних країн. Хоча політичні партії в Україні теж займаються реалізацією своїх прийнятих рішень у парламенті, однак сьогодні ці прийняті рішення піддаються сумніву.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, виборці, зарубіжний досвід, політичні партії, політичні системи, публічне адміністрування.

В статье проанализирован зарубежный опыт административно-правового регулирования деятельности политических партий. Установлено, что каждая из стран Евросоюза является уникальной по своей природе; партийная система, которая применяется в развитых странах, максимально эффективно играет свою роль в принятии действительно демократических решений и помогает эти решения реализовать. В отличие от Украины, в странах Евросоюза какие-либо решения должны реализоваться в обществе и нести общественно полезное действие, играя роль в строительстве демократических стран. Хотя политические партии в Украине тоже занимаются реализацией своих принятых решений в парламенте, однако на сегодняшний день эти принятые решения подвергаются сомнению.

Ключевые слова: административно-правовое регулирование, зарубежный опыт, избиратели, политические партии, политические системы, публичное администрирование.

The article analyzes the foreign experience of administrative and legal regulation of the activities of political parties. It is established that each of the countries of the European Union is unique in its nature; the party system used in developed countries as effectively as possible plays its part in making truly democratic decisions and helps them to realize them. Unlike Ukraine in the European Union, any decisions have a socially beneficial effect in society, playing a role in building democratic countries, although political parties in Ukraine are also engaged in the implementation of their decisions in Parliament, but to date, these adoption solutions are in doubt.

Key words: administrative-legal regulation, foreign experience, political parties, political systems, public administration, voters.

Постановка проблеми. Виконуючи вимоги Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, національна публічна адміністрація має приводити свої нормативно-правові акти до стандартів європейської спільноти, не є винятком із цього переліку також виборче законодавство.

Адже для України політичні партії відіграють основну роль в організації державної влади, в її системі управління. Однак сьогодні є проблема у втраті довіри населення до їхніх рішень, а без підтримки населення неможливо привести до влади осіб, які б відображали помисли і побажання громадян. Інакше кажучи, основною метою діяльності політичних партій є приведення до влади своїх однопартійців, які будуть здійснювати публічне управління всією країною чи окремим її регіоном.

Відповідно, потрібно по-новому поглянути на цю сферу та здійснити її компаративистичну характеристику, звернутися до успіхів і повчального досвіду країн-учасниць Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні вказане питання адміністративно-правового регулювання діяльності політичних партій в Україні потребує дослідження, але загальним питанням адмі-

ністративного права особливу увагу приділяли такі науковці, як В. Авер'янов, І. Арістова, О. Бандурка, В. Білоус, Ю. Битяк, О. Безпалова, В. Богуцький, В. Галунько, В. Гаращук, І. Голосніченко, Г. Глибіна, С. Гончарук, Є. Додін, В. Зуй, Р. Калюжний, А. Комзюк, О. Комісаров, В. Курило, М. Ларін, О. Логінов, Ю. Максименко, О. Матвієнко, А. Музика, О. Мурашин, О. Олійник, В. Олефір, С. Петков, А. Подоляка, О. Негодченко, Н. Нижник, А. Новицький, В. Тихонов, О. Ярмиш та інші.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теоретичних положень адміністративного права та порівняльного правознавства здійснити аналіз зарубіжного досвіду адміністративно-правового регулювання політичних партій, вичленувати слушні пропозиції для запозичення.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб політичні партії в Україні належним чином розвивались і здобули довіру всього населення, необхідно звернутись до міжнародного досвіду та впровадити в політичну систему найкраще з наявного. Зокрема, зарубіжний досвід державної підтримки політичних партій у країнах Євросоюзу дуже функціональній, бо держава забезпечує політичні партії на гідному рівні. Наприклад, у Новій Зеландії державна підтримка полягає переважно у наданні коштів на оплату ефір-

ного часу під час передвиборчої кампанії (самі партії сплачувати за ефірний час не можуть), рівень державної підтримки партій визначається парламентом. Загальна сума її сьогодні становить 2 млн новозеландських доларів (бл. 1 млн євро), члени парламенту та представлені у ньому партії отримують також кошти на ведення парламентської діяльності. З 1996 р. в Новій Зеландії використовується система змішаного пропорційного представництва, що дає виборцям два голоси: один – для політичної партії, а інший – для місцевого кандидата в парламенту [1].

У Новій Зеландії дуже продумана законодавча база. Відповідно до Акта про референдум 2010 р. більшість голосів на користь збереження системи означає, що Виборчій комісії ставиться завдання провести незалежний огляд роботи системи. У лютому 2012 р. Комісія випустила консультивний документ із закликом до громадськості уявити шляхи вдосконалення системи. У серпні Комісія випустила документ із заявками, а свою остаточну доповідь опублікувала 29 жовтня 2012 р., в якій пропонувалися зниження порога проходження партії від 5 до 4%; скасування порога – партія повинна перетнути його, щоб отримати місце; збереження статус-кво для довиборних і подвійних кандидатур; фіксація співвідношення між виборними місцями і партійними списками в парламенті. Парламент має право вирішувати, чи треба здійснювати будь-які зміни в системі, яка була значною мірою стабільною з моменту появи в 1994 р. для виборів 1996 р. У листопаді 2012 р. законопроект, поданий членом Лейбористської партії Іеном Лис-Галловеєм, який запропонував реалізацію перших двох рекомендацій, надійшов на голосування. У травні 2014 р. Джудіт Коллінз і Джон Кі оголосили, що для виконання рекомендацій Комісії не було міжпартійного консенсусу, внаслідок чого уряд не буде вводити в дію нове законодавство. Нині передує Національна партія, яка отримала 60 місць і 1 131 501 (47,04%) голосів [2].

Політична партійна система Німеччини дуже складна та продумана; ця складність і конструктивність дали змогу реалізувати на практиці відмінний механізм прийняття демократичних рішень. Прийняті Бундестагом законопроекти, які вимагають внесення змін до Конституції ФРН і стосуються взаємин між федерацією і землями, а також зачіпають інтереси федеральних земель, для вступу в силу повинні бути схвалені представництвом федеральніх земель – Бундесратом. Бундесрат складається з представників, які призначаються урядами земель зі свого складу. Кожна федеральнa земля має залежно від чисельності населення кількість голосів від трьох до шести. Найвища законодавча влада належить державному парламенту, а саме – Бундестагу (Bundestag). У Бундестазі можуть бути представлені партії, що набрали на виборах не менше 5% голосів виборців за партійними списками. Голова Бундестагу офіційно вважається другою вищою посадовою особою в державі після федерального президента. Половина депутатів обирається у виборчих округах за мажоритарною системою шляхом прямого голо-

сування, інша половина – за партійними списками в кожній землі за пропорційною системою. Саме другий голос виборця формує партійно-політичну структуру Бундестагу, а перший голос лише коригує персональний склад кожної фракції [3].

Німецькі партії сприяють формуванню політичної волі народу. Вони утворюються вільно на основі індивідуального добровільного членства. Їхня внутрішня організація повинна відповідати демократичним конституційним принципам. Партії є рівними перед законом. Політичні партії, які за своїми цілями чи діями прагнуть заподіяти шкоду основам вільного демократичного ладу або поставити під загрозу існування Федеративної Республіки, є антиконституційними. Питання про конституційність партії вирішує Федеральний Конституційний суд [4]. Пряме державне фінансування партій ефективно функціонує в Німеччині. Законом «Про політичні партії» надається фінансування виборів до Федерального парламенту. Той же рівень фінансування так само передбачається під час виборів до Європейського парламенту та політичним партіям, які беруть участь у місцевих виборах. У Законі ФРН «Про політичні партії» сказано, що держава надає партіям кошти для часткового фінансування діяльності, яка передбачена Законом, зокрема Конституцією. У ФРН субсидії видаються тим партіям, які після підбиття підсумків виборів до Бундестагу або Європарламенту отримують не менше 0,5% голосів виборців або на останніх виборах у ландтаг тієї чи іншої федеральній землі набирають не менше 1% голосів. Також партія може отримати державне фінансування у разі залучення не менше 10% «перших голосів» (голосів за кандидата по одномандатному округу) в будь-якому виборчому окрузі. Загальна сума, що видається всім партіям у порядку відшкодування їхніх витрат на проведення передвиборчої кампанії у ФРН, обчислюється з розрахунку 0,70 євро помножити на загальну кількість виборців у цьому виборчому регіоні, а також додатково 0,85 євро за кожен голос, якщо загальна кількість голосів перевищує 4 000 000. Важливим обмеженням є ненадання державного фінансування доти, поки партія не виконає своє зобов'язання і не надасть річний звіт [5].

Що стосується Іспанії, то вона має багатопартійну систему як на національному, так і на регіональному рівнях. Політична теорія визначає іспанську модель переходу від авторитаризму до демократії як кооперативну та «діалектичну». Її зміст полягає в поступовій і послідовній лібералізації політичного устрою, контролюваному демонтажу інституціональних атрибутив попередньої системи та кропіткому впровадженні нових форм державного ладу. Забезпечення «ресоціалізації» населення сприяли використання механізмів прямої демократії (референдуми), конструктивні форми опозиційної діяльності (перетворення провідних опозиційних партій з антисистемної сили на внутрішньосистемну) за обмеження та нейтралізації антисистемних політичних течій. Аналіз політичного досвіду Іспанії дає змогу визначити основні елементи переходу цієї

країни до сучасної політичної демократії: в основу процесів демократизації було покладено принцип загальнонаціональної злагоди, або, точніше, порозуміння між основними партіями владного центру та політичної опозиції. Процес реформ розглядався його ініціаторами як поступовий та еволюційний. На кожному етапі визначалися основні цілі, які підлягали узгодженню між угрупованнями, що мали достатній рівень політичної підтримки в суспільстві, включно з представництвом у парламенті та муніципалітетах. Відпрацювання серії компромісів потребувало відповідальності та високого рівня довіри між політичними діячами уряду й опозиції, включно зі здатністю впливати на їхніх прибічників у суспільстві. Проблематика історичної пам'яті була свідомо виключена з порядку денного, оскільки могла завадити політичному діалогу та прогресу реформ. Провідне значення мав позитивний приклад країн Західної Європи, які досягли переконливих успіхів у відновленні конкурентоспроможної економіки та просуванні європейської інтеграції. У свою чергу, політична адаптація іспанського державного устрою до європейських стандартів дала змогу досить швидко вирішити питання про вступ країни до Ради Європи (1977 р.), НАТО (1982 р.) та Європейських Співтовариств (1986 р.). Компроміси періоду 1975–1982 рр., вочевидь, не поширювалися на питання ідеології, значення якої в іспанському політичному світогляді було суттєво дискредитоване, однак передбачали свідоме уникнення гасел, які могли б завадити узгодженням діям, спрямованим на встановлення міцного конституційного державного устрою. За цих обставин маргінальні політичні течії, які не відмовилися від насильницьких форм боротьби та максималістських вимог, усувалися від переговорного процесу. Узгоджене або подекуди консенсусне ухвалення пакету реформ передбачало врахування особливостей територіального устрою країни. Децентралізація влади гарантувала регіонам Іспанії автономний статус. Конституція 1978 р., яка зафіксувала принцип народного суверенітету, визнає асиметрію «історичних національностей або провінцій» (Країна Басків, Кatalонія та Галісія) [6].

На національному рівні після виборів 1982 р. у двопалатних Генеральних кортесах традиційно панують дві політичні партії: лівоцентристська Іспанська соціалістична робоча партія і правоцентристська Народна партія. У 2010-х рр. з'явилися тенденції як ослаблення ЄДРП, яке приховують нові ліві партії, передусім «Подемос», так і появи нових центристських та правоцентристських партій. Крім національних партій, в Іспанії також є численні регіональні, які можуть бути сильними в автономних співтовариствах, таких як Кatalонія та баски, і часто є необхідними для формування державних коаліцій на національному рівні. В Іспанії є певна чисельність партій; на відміну від України, в Іспанії є комуністична партія [7].

Іспанський Закон № 54 про політичні партії 1978 р. встановив такі правила державного субсидування політичних партій: кожна партія щорічно

отримує суму, пропорційну числу голосів, отриманих нею на виборах в обох палатах парламенту, і числу місць у кожній із палат. У Генеральному бюджеті держави вказується лише загальна сума, що асигнується на ці цілі. Порядок субсидування партій, які брали участь у виборах у коаліції, визнається актом Уряду. Органічний закон № 3 про фінансування політичних партій 1987 р. передбачив, що партії отримують три види субвенцій (цільових виплат): публічні субвенції на виборчі витрати, державні субвенції парламентським групам (фракціям) палат Генеральних кортесів і парламентів автономних співтовариств, щорічні нічим не обумовлені державні субвенції партіям, представленим у Конгресі депутатів (нижній палаті), що виплачуються з Генерального бюджету держави та призначенні для забезпечення функціонування партій [8].

Франція разом із Великобританією є батьківщиною сучасних політичних партій і має вікові традиції плюралізму й вільнодумства. У післявоєнний період у політичному житті країни конкурували дві основні політичні доктрини – голлистська і соціалістична, інституційними провідниками яких були правоцентристські політичні організації та соціалістична партія відповідно. Продовжувачем голлистських традицій, а саме заснованого Шарлем де Голлем у 1947 р. громадського руху «Об'єднання французького народу» став створений найближчими соратниками генерала в 1958 р. «Союз демократів на захист Республіки» (назва організації неодноразово змінювалася). Перед ініціаторами стояло завдання створення масової та авторитетної політичної організації, що має підтримку в різних прошарках суспільства під гаслом «Бути скрізь». Партиєю послідовно відстоювалася ідеологія «великої і незалежної Франції» та її культури, а також ідея сильної президентської влади й політичної стабільності. Ідеологічним і політичним спадкоємцем «Союзу демократів на захист Республіки» вважається засноване Жаком Шираком у 1976 р. «Об'єднання на підтримку Республіки». Ця авторитетна правоцентристська політична партія у своїй політичній діяльності спиралася на традиційні ліберальні цінності, виступала за прискорену європейську інтеграцію, беручи до уваги інтереси Франції. Послідовно відстоювалася ідеологія величі Франції та її культури, а також ідея сильної президентської влади й політичної стабільності. У 2002 р. відбувся установчий з'їзд, на якому було створено нову потужну партію, де вперше в політичній історії Республіки відбулося реальне злиття трьох великих партій, що забезпечило перемогу на виборах і статус правлячої партії. Офіційна політична програма: активна зовнішня політика, консерватизм, стимулування розвитку регіонів, інтеграція в Європейський Союз за обов'язкового врахування національних інтересів [9].

У Франції відсутня детальна законодавча регламентація партійної діяльності. У законодавстві не робиться відмінностей у статусі партій та інших громадських об'єднань. На них поширюються однакові правила утворення та діяльності. Партії утворю-

ються вільно і не зобов'язані проходити державну реєстрацію, проте повинні поважати принципи національного суверенітету та демократії. Так, як Україні, на законодавчому рівні передбачається державне фінансування партій, але, на відміну від України, пропорційно до кількості місць, отриманих у парламенті на останніх виборах. У Франції є кілька активних блоків і рухів – «Центр соціальних демократів», Республіканська партія, Республіканська партія радикалів і радикал-соціалістів, «Союз за французьку демократію», «Демократичний рух». На крайніх правих позиціях стоїть угруповання «Національний фронт», яке широко експлуатує зовні привабливе, але політично небезпечне гасло «Франція для французів». Наприклад, на президентських виборах 2012 р. в першому турі новий лідер цієї радикальної правої організації Марін Ле Пен несподівано отримала високий результат – 17,9%. У цієї партії немає жодного представника в парламенті [10].

Правовий статус французьких політичних партій, їхнє призначення, порядок і умови освіти та функціонування в найзагальніших рисах визначаються конституцією Франції. Утворення політичних партій не пов'язане безпосередньо з рішенням будь-якого державного органу, санкціонує або відмовляє у визнанні політичної партії. У Франції відсутнє регулювання статусу партій за допомогою спеціального закону. Тому французька юридична доктрина широко застосовує під час визначення статусу партій Закон «Про асоціації», виданий ще в 1901 р., основні положення якого були підтвердженні Конституційною радою, яка визнала свободу створення асоціацій, зокрема політичних, основоположним принципом конституційного характеру. Політичні партії Франції не зобов'язані проходити реєстрацію. Однак якщо політична партія хоче стати юридичною особою, то вона повинна відповідати вимогам Закону «Про асоціації» та надати необхідні для реєстрації документи. Особливість правового регулювання в цьому разі полягає в тому, що державні органи, які здійснюють цю реєстрацію, в принципі не мають права відмовити в ній, а отже – у публічному оголошенні про створення партії. Заборона діяльності партії може мати місце, але тільки за умови застосування процедури судочинства і за наявності достатніх підстав для винесення відповідного судового рішення. Серед умов утворення та функціонування політичних партій фігурують такі, як дотримання принципу національного суверенітету і демократії. Форма державної підтримки проявляється у вигляді повертення партії 50% максимального розміру витрат на виборчу кампанію (максимальний розмір витрат становить 250 001). Обсяг державної підтримки залежить від кількості отриманих на виборах голосів – 2 млн франків (305 тис. євро) кожній партії [11].

Франція сьогодні – це республіка з сильною біцептальною виконавчою владою, носіями якої виступають президент і уряд (Рада міністрів). Разом вони утворюють центральну виконавчу владу. Інститут сильного президента, що увінчує ієрархію органів державної влади, був створений у Франції Конститу-

цією 1958 р. Президент з 2002 р. обирається на п'ять (раніше на сім) років на загальних і прямих виборах за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості в першому турі та відносної більшості – у другому турі. Для висунення кандидатів у президенти необхідно зібрати 500 підписів поручителів із числа державних і муніципальних службовців. У списку повинні бути присутніми представники не менше 30 департаментів (кожен дас не більше 10% підписів). Система досить раціональна, оскільки отримати подібну кількість підписів простіше і дешевше, ніж іншим чином засвідчити популярність і легітимність кандидата. Вибори проходять у неділю за 20–30 днів до закінчення терміну повноважень чинного глави держави. Претендент уносить помірну грошову заставу, яка повертається у тому разі, якщо він набере не менше 5% голосів. Вимоги до кандидата не є жорсткими. Вони зафіксовані у Виборчому кодексі: необхідно бути французом або француженкою, які користуються пасивним виборчим правом у парламент (до 23 років), не потрібен факт народження на території Франції. Кандидати подають декларації про майновий стан та інформацію про фінансування виборчої кампанії. Список кандидатур на вищий державний пост підлягає обов'язковому затвердження Конституційною радою [9]. Що стосується джерела доходів політичних партій Франції, то Органічний закон про фінансову гласність політичного життя 1988 р. встановив граничну суму дарувань для фізичних осіб у 20 тис. франків, а для юридичних осіб – у 50 тис. франків. Дарування на суму понад 2 тис. франків підлягає оформленню за допомогою чека, а загальна suma дарувань не може перевищувати 20% загальної суми надходжень за останні три місяці перед днем виборів [12].

Що стосується Чехословаччини, то до 1989 р. у ній була однопартійна система з владою вузького прошарку номенклатури, що контролював виробництво, розподіл і головне своє призначення вбачав у збереженні статусів. Після Оксамитової революції Чехія реалізувала модель парламентської демократії, де багатопартійність має велике значення для функціонування політичної системи. Ліберальний закон про політичні партії забезпечив появу багатьох нових партій [13]. Конституція Чехії передбачає, що кожні чотири роки мають проходити вибори до Палати депутатів (нижньої палати чеського парламенту). Уряд несе відповідальність перед Палатою депутатів і залишається при владі лише за наявності довіри більшості членів парламенту. Стаття 19(1) Конституції Чехії передбачає, що будь-який громадянин Чеської Республіки, який має право голосу і має двадцять один рік, має право бути депутатом. Під час регіональних виборів і виборів у Сенат 2016 р. виборці обрали 675 членів регіональних асамблей у 13 регіонах країни (крім Праги), які потім обрали своє регіональне керівництво. Поряд із регіональними виборами близько 2,7 млн виборців обрали 27 із 81 сенатора. KDU-ČSL виграла ці вибори, отримавши дев'ять нових сенаторів [14]. Виборче

законодавство Чехії передбачає виділення партіям державних коштів для проведення виборчої кампанії; зокрема партії одержують дотації з державного бюджету, спираючись на результати парламентських виборів. Партія, що здобула понад 2% голосів, одержує від держави 70 крон (2 дол.) за кожний голос. Оцінюючи організаційний стан партій, вкажемо, що в Чехії відсутні масові партії. Членством у них охоплено не більше 3–5% чехів. Тож партії ще не стали виразниками інтересів широких верств, як це необхідно для трансформаційних суспільств. Вони обслуговують інтереси еліт і частини середнього класу й лише починають представляти інтереси нових соціальних груп. Більшість партій опирається у своїй діяльності на вузьке коло активістів. Тому провідні партії прагнуть збільшити свою політичну вагу за допомогою встановлення контролю над ЗМІ, економічного і політичного клієнтелізму. Більшість

партій будуться на основі віданості лідеру та жорсткої субординації, а лідери здійснюють диктат, одноосібно визначаючи кадрову політику, програму, політичний курс тощо [13].

Висновки. Отже, кожна з країн Євросоюзу є унікальною за своєю природою; партійна система, яка застосовується в розвинених країнах, максимально ефективно відіграє свою роль у прийнятті справді демократичних рішень і допомагає ці рішення реалізувати. На відміну від України, у країнах Євросоюзу будь-які рішення мають реалізуватися в суспільстві та нести суспільно корисну дію, відіграючи роль у будуванні демократичних країн. Хоча політичні партії в Україні теж займаються реалізацією своїх прийнятих рішень у парламенті, однак сьогодні ці прийняті рішення піддаються сумніву. На нашу думку, система політичних партій в Україні найбільше схожа до такої в Чехії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лабораторія законодавчих ініціатив. 2003. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiEkNf0rqTeAhUJBiwKHf-nDYUQFjABegQICBAC&url=http%3A%2F%2Fwww.parlament.org.ua%2Fdocs%2Fuploads%2Fdoc%2Fp_38.doc&usg=AOvVaw3admLQ9fzLz4CFz30hVw1i.
2. Парламентские выборы в Новой Зеландии. 2014. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
3. Шаталин В.В. Made for minds. URL: <https://www.dw.com/ru/-/1157269>.
4. Афанас'єва О.В., Колесников Є.В., Комкова Г.Н., Малько А.В. Конституційне право зарубіжних країн / За заг. ред. А.В. Малько. Москва: «Норма», 2004. 320 с.
5. Сюсько М.М. Перспективи запровадження прямого державного фінансування політичних партій в Україні. URL: file/Chkup_2013_4_100.pdf.
6. Толстов С.В. Досвід і практика національного примирення в Іспанії. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/sergij-tolstov-dosvid-i-praktyka-natsionalnogo-pryutrennya-v-ispaniyi>.
7. Список політических партій Іспанії. Википедія. 2016. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
8. Гонюкова Л.В. Державне регулювання фінансової діяльності політичних партій. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=783>.
9. Конституційне право зарубіжних країн. 2012. URL: https://studme.com.ua/124612204395/pravo/politicheskie_partii_partiynye_sistemy.htm#114.
10. Партійна система і основні політичні партії Франції. URL: https://studme.com.ua/164001164441/pravo/partiynaya_sistema_osnovnye_politicheskie_partii_frantsii.html.
11. Особливості партійної системи Франції. URL: <http://moyaosvita.com.ua/geografija/osoblivosti-partijnoi-sistemi-francii>.
12. The Parliament of the French Republic. 2014. Principles of Constitutional Law in France. Studies.in.ua. URL: <http://studies.in.ua/derzhavne-pravo-zarubizhnih-krajin/1469-lekcyia-13-osnovni-konstitucynogo-prava-francyi.html> (Accessed 14 Nov. 2014).
13. Федорчук Т.П. Багатопартійність Чехії періоду демократії. 2013. URL: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Politologiya/43154.doc.htm.
14. Парламентські вибори в Чехії. 2017. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.